АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ ТАТАРСТАН
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА, ЛИТЕРАТУРЫ И ИСКУССТВА
им. Г. ИБРАГИМОВА

Р. Т. САФАРОВ

ТАТАРСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ

КАЗАНЬ • 2017

ТАТАРСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ФӘННӘР АКАДЕМИЯСЕ
Г. ИБРАҺИМОВ исем.
ТЕЛ, ӘДӘБИЯТ ҺӘМ СӘНГАТЬ ИНСТИТУТЫ

Р. Т. СӘФӘРОВ

ТАТАРЧА-РУСЧА ХӘРБИ ЛЕКСИКА СҮЗЛЕГЕ

КАЗАН • 2017

УДК 81′374.822
ББК 81.2Тат-4
С 24

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының
Гыйльми советы карарына нигезләнеп басыла

«2014 – 2020 елларда Татарстан Республикасы дәүләт телләре
һәм Татарстан Республикасындагы башка телләрне саклау, өйрәнү
һәм үстерү» дәүләт программасы кысаларында
нәшер ителә

Фәнни редакторлар:
филология фәннәре докторы, доцент **А. Ә. Тимерханов,**
филология фәннәре кандидаты **Ф. Ф. Гаффарова**

Бәяләүчеләр:
филология фәннәре докторы, профессор **Г. Х. Гыйләҗетдинова,**
филология фәннәре кандидаты **И. Җ. Едиханов**

Сәфәров Р. Т.
С 24 Татарча-русча хәрби лексика сүзлеге / Ринат Сәфәров. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – 112 б.
ISBN 978-5-93091-222-7

Сүзлек сугыш тематикасы белән бәйле 1000 нән артык лексик берәмлекне эченә ала. Материалның күпчелеген иске әдәбиятта, мәкаль-әйтемнәрдә, тарихи романнарда чагылыш тапкан хәрби сүзләр тәшкил итә. Рус теле аша кереп, хәзерге татар телендә үзгәрешсез кулланылган хәрби терминнар бик чикле күләмдә генә бирелде.

Сүзлек тел белгечләре, тарихчылар, музей хезмәткәрләре, тәрҗемәчеләр, журналистлар өчен файдалы белешмәлек булыр дип көтелә. Ул гади укучының игътибарын да җәлеп итәргә мөмкин.

УДК 81′374.822
ББК 81.2Тат-4

ISBN 978-5-93091-222-7

© Сәфәров Р. Т., 2017
© Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты, 2017

КЕРЕШ СҮЗ

Чордан чорга күчкән саен халыкның яшәешендә яңадан-яңа предметлар, процесслар, үзгәрешләр барлыкка килә, кичә булмаган әйберләр бүген мәйданга чыга. Бу яңалыклар халыкның телендә яңа сүзләр, гыйбарәләр тудыра, я булмаса башка телләрдән алынган сүзләр кулланылышка керә. Мисал өчен, күпләп нефть чыгарыла башлагач һәм нефть сәнәгате үсеш алгач, шушы өлкәгә карган меңләгән термин ясала. Соңгы ике дистә ел эчендә мәгълүмат технологияләренең ургылып алга китүе нәтиҗәсендә, төрле аппаратура, программалар, детальләрне белдерә торган бик күп терминнар барлыкка килде. Аларның күбесе башка телдән алынма булса, араларында калька һәм татар теленең үз нигезендә ясалганнары да шактый.

Телебездә бик борынгы заманнардан бирле сакланып килгән сүзләр катламы да бар: туганлык атамалары, тән әгъзаларын белдергән сүзләр, кеше көнкүрештә еш кулланган әйберләрнең исемнәре һ. б. Шундыйлар рәтенә хәрби лексика да керә. Бик күптәнге чорларда формалашып, һәр дәвердә яңа берәмлекләргә байый-байый, хәзерге татар телендә хәрби тематикага бәйле лексик система формалашкан.

Еш кына матур әдәбиятта да, фәнни хезмәтләрдә дә борынгы һәм Урта гасырларга караган хәрби атамаларны кулланганда берникадәр буталчыклык, хәтта ялгышлар да күзәтелә. Шуңа күрә бу өлкәгә нисбәтле лексиканы үз эченә алган һәм кызыксынучыларга җыеп, туплап, системалы

нигездә тәкъдим иткән яңа бер сүзлеккә күптәннән ихтыяҗ бар иде инде.

Бу типтагы элегрәк нәшер ителгән әдәбиятка күз салсак, иң башта татар теле чыганак тел итеп алынган сүзлекләрнең гомумән булмавын ачык күрербез. Башка белешмәлекләргә килгәндә, беренче чиратта, 1926 елда басылып чыккан «Кыскача русча-татарча сугыш сүзләре тылмачы» («Русско-татарский словарь военных терминов (толмач)») турында әйтеп китәргә кирәк. Бу сүзлек хәрби өлкәгә караган лексиканы тәртипкә салу, системалап бирү эшендә тәүге тәҗрибә булган. Аны төзүгә этәргән төп сәбәпләрдән XX гасырның беренче чирегендә татар хәрбиләренең русчаны яхшы белмәүләре, уставлар һәм шуның ише хәрби документларны татарчага тәрҗемә итүдәге төрлелек, бу чорда шактый гына хәрби газеталарның нәшер ителүе һәм башка шундый факторларны күрсәтергә була. Сүзлекнең уңай һәм әһәмиятле сыйфаты анда туган телебез нигезендә терминнар ясау тәҗрибәсе өчен бүген дә игътибар итәрлек мисаллар теркәлүенә бәйле.

Р. А. Мөгыйновның 2000 елда нәшер ителгән «Русча-татарча хәрби терминнар сүзлеге» («Русско-татарский словарь военных терминов») татар теленең хәрби лексикасын системалаштыруда иң җитди хезмәтләрдән берсе. 8 меңгә якын лексик берәмлекне эченә алган сүзлектә автор, русча терминнарга аларның татарча тәңгәлләрен тәкъдим итү белән генә чикләнмичә, аңлатмалы сүзлеккә хас рәвештә байтак кына сүзләрнең мәгънәләрен дә биргән. Шулай да, татарча лөгатьлегендә электән кулланылган һәм язма чыганакларда теркәлеп калган бик күп сүзләрнең чагылыш тапмавы бу белешмәлекнең тулы булмавына ишарәли.

Хәрби тематикага бәйле махсус лексикографик чыганаклар менә шушы сүзлекләр белән чикләнә.

Укучы игътибарына тәкъдим ителгән яңа сүзлектә татар теле беренче планга чыгарылды. Урта гасырлар әдәбиятында, мәкаль-әйтемнәрдә, тарихи романнарда чагылыш

тапкан хәрби сүзләрне туплап бирү максат итеп куелды, шул сәбәпле, рус теле аша кереп, хәзерге татар телендә нигездә үзгәрешсез кулланылган хәрби терминнар бик чикле күләмдә генә теркәлде. Шулай ук тарихи романнар язган авторлар тарафыннан әсәрләренә борынгылык колориты бирү өчен кертелгән сүзләргә дә сак якын киленде. Төп игътибар борынгы, искергән һәм кулланыштан чыгып бара торган лексик берәмлекләргә юнәлтелгәнлектән, белешмәлек хәрби терминнарның тулы ике телле сүзлеге булуга дәгъва кылмый.

Сүзлеккә нигездә хәрби кораллар һәм корал төрләренең атамалары, аларның аерым өлешләрен, детальләрен, саклау савытларын белдергән сүзләр; саклану киемнәре һәм аларның аерым өлешләрен тәгъбирләгән берәмлекләр; төрле хәрби берләшмәләр, сугышчыларның исемнәре; гаскәр башлыкларының атамалары; сугыш мәйданының аерым эпизодларын, хәрби символларны белдергән берәмлекләр; әсирләрне тасвиралуга бәйле лексика һәм хәрби өлкәгә караган башка шундый сүзләр алынды. Кулланылышындагы үзенчәлекләрен күрсәтеп, мәгънәсен тулырак һәм төгәлрәк ачу максаты белән һәр сүзгә диярлек мөмкин булган кадәр күләмдә иллюстратив материал бирелде.

Сүзлеккә карата булган барлык файдалы киңәш-фикерләрне, төзәтмәләрне түбәндәге адреска җибәрергә мөмкин:

420111, Казан шәһәре, К. Маркс ур., 12 йорт, 6 бүлмә
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Г. Ибраһимов исем. Тел, әдәбият һәм сәнгать
институтының лексикография бүлеге
E-mail: iyali.anrt@mail.ru

СҮЗЛЕКНЕҢ ТӨЗЕЛЕШЕ

Сүзлектә баш сүзләр – вокабулалар – үзләренә караган материал белән бергә сүзлек мәкаләсен тәшкил итәләр. Сүзлек мәкаләсе түбәндәге өлешләрдән тора:

1) баш сүз;

2) сүз төркеме тамгасы (бу тамга вокабуладагы сүз берничә сүз төркеменә кергән очракларда гына куелды);

3) баш сүзнең русчага тәрҗемәсе (тәрҗемәләре);

4) мисаллар;

5) компонентлары аерым язылган кушма яки тезмә сүзләр, сирәгрәк – тотрыклы гыйбарәләр һәм аларның русчага тәрҗемәләре;

6) мисаллар.

Сүзлектә баш сүзләр калын баш хәрефләрдән алфавит тәртибендә урнаштырылды.

Компонентлары аерым язылган кушма яки тезмә сүзләр баш сүздән соң оярга урнаштырылып, яңа юлдан бирелде. Мондый сүзләр берничә булган очракта, алар алфавит тәртибендә теркәлде.

КЫЛЫЧ меч, сабля; шашка, палаш, шпага. *Аман кычкырганга кылыч юк.* Мәкаль. <…>

кәкре кылыч сабля. *XIII гасырның беренче чирегендә каяндыр Кытай чикләреннән кубып чыккан бихисап татар-монгол явы бәләкәй атларда, кәкре кылычларын уйнатып, кара болыттай ябырылып киләләр дә Болгарны да яндырып, таптап узалар.* Ә.Еники

кылыч гәүдәсе клинок меча

кылыч йөзе острие меча. *Без барыбыз да үткен кылыч йөзендә йөрибез, Лександр.* М.Хәбибуллин

кылыч сабы эфес, рукоятка меча. <…>

кылыч сырты тыльная сторона меча. *Кенәз Василий ханның башына кылычының сырты белән сукты.* М.Хәбибуллин

кылычтан кичерү (үткәрү, уздыру) предавать/предать мечу. <…> *Туганымнан бирле мин болгарларга каршы астыртын эш алып барам, туганымнан бирле мин кылыч күтәрергә җай көтеп тордым.* Н.Фәттах

туры кылыч меч. <…> *Уң кулларына алар [урыслар] озын туры кылыч тотканнар, бил каешларына балта белән пычак такканнар иде.* Н.Фәттах

Сүзләрнең лексик мәгънәләре бер-берсеннән җәяле гарәп саны белән аерылды.

Тәрҗемәләрдә бер-берсенә якын синонимнар арасына – өтер, мәгънәләре ераграк торган сүзләр арасына нокталы өтер куелды.

Башка сүз төркеменә күчеп ясалган сүзләр яки изафә белән килеп рус телендә сыйфат буларак тәрҗемә ителгән исемнәр нокталы калын цифрлар белән аерылды.

БУЛАТ 1. 1) булат (*старинный сорт стали*). 2) меч. <...>. **2.** булатный. *Булат пычак кынсыз булмас.* Мәкаль

Мәгънәне тулырак ачу максаты белән кайбер очракларда җәяләр эчендә русча кыска гына аңлатма бирелде, кайбер очракларда минималь контекст китерелде.

ӘМАНӘТ аманат *(заложник у врагов, у властей и т.д.)*

ҖӘЯЛЕ имеющий лук; вооружённый луком; *җәяле сугышчы* воин, вооружённый луком

ШАРТЛЫ КЫСКАРТЫЛМАЛАР

җый. – җыйма мәгънәдә
и. – исем
к. – карагыз
күп. – күплек сан
с. – сыйфат
ф. – фигыль
чаг. – чагыштырыгыз
<…> – төшереп калдырылган текст

ТАТАР АЛФАВИТЫ

Аа	Зз	Пп	Чч
Әә	Ии	Рр	Шш
Бб	Йй	Сс	Щщ
Вв	Кк	Тт	ъ
Гг	Лл	Уу	Ыы
Дд	Мм	Үү	ь
Ее	Нн	Фф	Ээ
Ёё	ң	Хх	Юю
Жж	Оо	Һһ	Яя
Җҗ	Өө	Цц	

ЭЧТӘЛЕК

Сүз башы 5
Сүзлекнең төзелеше 8
Шартлы кыскартылмалар 10
Татар алфавиты 10
Сүзлек 11

Справочное издание

ТАТАРСКО-РУССКИЙ СЛОВАРЬ ВОЕННОЙ ЛЕКСИКИ

Компьютерная верстка *Н.Т. Абдуллиной*

Подписано в печать 11.10.2017 г.
Формат $60\times84^{1}/_{16}$. Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman
Печать офсетная. Усл. печ. л. 6,5. Уч.-изд.л. 4,1. Тираж 600 экз. Заказ

Оригинал-макет подготовлен
в Институте языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ
420111, Казань, ул. К. Маркса, 12